

ОЛЬГА
КОБИЛЯНСЬКА

Доля чи воля

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2024

ДОЛЯ ЧИ ВОЛЯ

Було це в зимовий холодний вечір, страшно було виходити в цю бурю і метелицю. Що думала собі сьогодні ця стара біла зима, що вона так трясла, вила і свистіла «гу», сніжинки неслися, як вихор, летіли і вдарили, тремтячи, одна об одну? Раптом ударив навальний порив вітру і бурхливо погнав бідні сріблясто-мигаючі сніжинки до вікна ясно освітленої кімнати. Вони цікаво заглядали через щілинку, однак не хотіли влетіти всередину. Напевно, ні, бо це була б їх смерть. Вони тільки хотіли довідатися, що робиться в цій затишній кімнатці, що робить мала знайома й ніжна особа, чи вона оздоблюється, чи радіє, як це роблять інші дівчата? Сьогодні відбувався бал, і сніжинки вже чули музику у великому будинку, в якому дуже яскраво світилося та виблискувало, наче у королівському палаці, це все вони вже бачили і ось прийшли подивитися, що робить мала Ядвіга, чи вона також чемненька. Вона завжди сумувала, коли бачила, як ці сніжинки утомлено й повільно падали на землю. Сьогодні вони неслися, як вихор. Ядвіга повинна теж радіти і кружляти під звуки музики, наче ніжна сніжинка, адже ж там, у тому великому, гарно ясно освітленому залі, сьогодні її перший бал.

В маленькій, привітній, освітленій кімнаті стоїть перед великим старим дзеркалом маленька, ніжно збудована постать дівчини. Ми стоїмо біля неї і теж дивимося в дзеркало. Яка ж погана ця маленька особа! Риси обличчя нерівномірні, колір обличчя майже коричневий, великі сталеві-сірі очі дивилися по-особливому холодно, пронизливо. Довго в них не можна вдивлятися, мимоволі опускалися очі. Сьогодні ця мала дуже схвильована, веселі думки займають її ум, вона вперше у своєму житті йде на бал. Зовуть її Ядвіга Клейн, вона сирота по батькові і має тільки матір і брата. Брат далеко у світі, вчиться, бореться з великими труднощами, вона шие і працює зі своєю матір'ю за гроші, бо вони дуже бідні. Обоє живуть у старого, грубого і скупого родича, який заради однієї нужденної копійки цілими днями кричить і так їх, бідних, мучить і томить, що не раз їм доводиться утікати, але вони вже звиклися з нуждою. Чого людина не робить, коли мусить? Обидві мовчки і з терпеливістю зносили ці муки, вони ж добровільно взяли на себе це ярмо. Колись давно батько Ядвіги мав грошовий борг, і коли строк плати прийшов, а пан Клейн не міг віддати цієї суми, тоді позичив він у старого скупого дядька гроші з умовою, що його жінка все своє життя буде мешкати в нього і вести його «господарство». Всі знали, що значило роками жити у скнари, але нужда, біда примусила її прийняти цю пропозицію. Батько Ядвіги недовго жив після цього випадку. Бідна вдова давно вже живе зі своєю дитиною в цього жорстокого «парубка». Життя було тяжке, вони багато страждали, важко працювали, а зароблені гроші посилали синові на науку. Інколи траплялося, що старий скупар в забутті або в моменти слабкості посилав

своєму племіннику кілька золотих, але це було дуже рідко. Вони мусили багато працювати, бо малої платні їм не вистачало. Так було рік у рік. Ядвіга не знала жодної розваги, вона й не ставила жодних вимог, як багато інших дівчат у її віці. Вона раділа тільки раз у рік, це було під час канікул, коли приїздив її брат. Іншої радості або забави, крім науки, читання та гри на роялі, вона не знала.

Недавно сповнилося їй вісімнадцять років, і саме сьогодні мати хотіла випровадити її у «світ». І ось ми бачимо її, як вона одягається, прикрашається, як швидко і схвильовано проводить вона своїми дрібними білими рученятами по темному, густому волоссю. Про що вона думає? Ні, такою схвильованою вона ще ніколи не була. Вона приклала свої рученята до серця, що так билосся. На такому балу все мусить бути гарно. Всі привітливі, чемні, ввічливі, тільки треба мати бажання. «Напевно, так, от так...», — думала Ядвіга. Всі надзвичайно веселі, бадьорі, танцюють, радіють, і вона сьогодні там буде, буде весела і щаслива, та це все здається їй неймовірним, бо маленька Ядвіга ще ніколи цього не бачила. Не можна було краще й чистіше думати, ніж Ядвіга. Вона б гомоніла з радощів та непоясної втіхи, проте закусила губи, щоб не плакати, адже в її в маленьких грудях билосся жіноче серце.

Увійшла мати Ядвіги — жінка з благородними й лагідними рисами, подивилася з великою любов'ю на дочку, обняла її маленьку ніжну постать і притиснула пристрасно до свого серця. Ядвіга випурхнула з рук — невже ж хотіла мати, щоб вона плакала? Ні! Вона ніколи не була слабосильною. Чому б їй плакати? Смішно!

Незабаром після цього сиділи обидві з буркотливим дядьком у саях, дбайливо загорнуті в хутро, і стрілою мчали до великого, яскраво освітленого будинку.

Ядвіга була права. Гарно було на балу, а коли вона увійшла, її осліпило гарне газове освітлення, багато декорований, квітами оздоблений зал і багато-багато гостей. Жінки та дівчата виглядали, як чарівниці, всі вони були гарно й розкішно одягнені. А вона?.. Їй стало моторошно, вона прикрила руками обличчя і раптом почула біля себе знайомий приємний голос. Хтось зняв її руки з обличчя. Вона глянула.

— О, Ірма, — вигукнула втішно.

— Чому закриваєш ти своє обличчя, маленька мишко? — спитала молода дама, що була з Ірмою. — Чи, може, болять у тебе очі? Відколи?

— О, ні, знаєш, я ще ніколи чогось подібного не бачила, — відповіла вона невинно.

— Чого ти ще не бачила? — запитала панна Ірма.

— Ну, що ж, балу не бачила.

Висока, струнка дівчина засміялася.

— Ти ще страшне дитяча, як можна так говорити? Ходи зі мною! Може ти ще й балу будеш боятися? Ти, мабуть, ще не бачила мого нареченого з того часу, як я повернулася з Б. Я не могла до тебе прийти, а ти надто горда. Недавно хотіла відвідати свою двоюрідну сестру й тітку, але Отто сказав... Пробач, я хочу бути з тобою відвертою...

— Прошу, говори! — просила Ядвіга неухважно, вона з цікавістю оглядала зал.

— Він сказав, — продовжувала молода дівчина вагаючись, — що всі нудяться в гостях. І що ж йому робити на кофейних відвідинах? Людина змушена вислухувати тільки міські новини. Я сердилася на нього за цю відмову, але заради нього я залишилася вдома, то я прошу тебе, прийди завтра, Ядвіго! Добре? Боже мій, Ядвіго, куди ти дивишся безнастанно? Ах, от бач, Отто з молодим Шварцом йдуть прямо до нас.

Ядвіга глянула на названих панів. Який з них мав би бути нареченим її подруги і двоюрідної сестри? Мабуть, цей високий гарний чоловік з утомленим поглядом і глибоко поважним, майже строгим обличчям.

Так, це був він. Ірма познайомила обох панів з молодою дівчиною. Ця остання подивилася боязко на них, вона була дуже схвильована: музика так чудово грала. Правда, вона не розуміла її, погляд її зупинився на постаті нареченого Ірми і на хвилину прилип до його супутника, якого Ірма назвала ім'ям Шварц. Ростом був він менший, ніж Отто, і негарний, але мав гарні, розумні риси, і, дивлячись мимохіть на нього, Ядвіга помітила в нього глибокі темно-сині очі.

Обидва пани, вклонившись перед молодою дівчиною, сказали кілька звичайних фраз, після чого гарний жених подав своїй нареченій руку, не звертаючи більше уваги на дівчину з великими здивованими очима. Ірма дружелюбно кивнула головою, наче просила пробачення у Ядвіги, і всі троє віддалилися від неї. Вона зосталася сама посеред залу, шукаючи очима матір. Знайшовши її, підійшла і сіла біля неї. Вона мала тут багато знайомих дівчат, деякі, проходячи, вітались з нею, а інші зовсім «не помічали» й гордо проходили мимо неї. Вони не звертали уваги на малу чорну Ядвігу, їх погляди і думки були спрямовані в інший бік. І Ядвіга сиділа сама біля своєї матері, і ніхто не помічав її, ніхто до неї не говорив. Раптом відчула вона себе дуже самотньою, і сама не знала причини цього. З Ірмою не хотілось їй завжди ходити, з нею постійно перебував її жених. О, Ірма була сьогодні така красива, воно б і смішно виглядало завжди ходити з Ірмою, вже краще буде вона сидіти з матір'ю.

Ірма була донькою багатого купця, і її мати була ще з юнацьких літ подругою пані Клейн, а також далекою племінницею. Обидві родини жили в цілковитій згоді. Ірма

жваво говорила з паном Шварцом, цим вона хотіла викликати у свого жениха ревності, тому що він удавав байдужого. Ядвіга стежила за цим обранцем. Хто ж він міг бути? Вона до цього часу його ще не бачила.

Музиканти грали чудовий вальс, їй було чудно на душі. Вперше вона відчувала незрозумілий, своєрідний для неї вплив музики на людську душу, вона б плакала, вона б вмирала, та, проте, і шалено раділа, це все було для неї загадкове. Вона, схвильована, з напруженими нервами, піддалася цій чарівній музиці, серце билося так сильно, так швидко, слези наверталися у великі налякані очі. Найніжніші, ледве чутні тони, що так гармонійно зливалися, збуджували у дримаючому серці нові почуття, про які вона досі нічого не знала, і вливалися в душу. Їй було моторошно, якесь прагнення закрадалося в її молоду дівочу душу. Ні, краще б вона вдома залишилася біля книжок і зошитів, та, проте, все було таке гарне, чаруюче, її пробирала легка дрож, вона приклала руки до очей.

Вона бачила гарних, елегантних панів, вони приходили запрошувати до танцю дам і кружляли так легко і впевнено, гарно і граціозно. Всі вони танцювали, багато сміялися, жартували, та до неї ніхто не підходив, ні до одного танцю не запрошував. Вона мовчала і не дивилася на матір, коли ця нахилилася над своїм маленьким дівчатком. Нізащо в світі вона б не подивилася в ці любі й ніжні очі, вона встидалася, страшенно встидалася, і сама не знала чому.

Один раз підійшла до неї Ірма і запитала, як їй тут подобається і як вона проводить час.

Ядвіга відповіла:

— Я шкодую, що я не зосталася вдома у своїй кімнаті, я тут чужа, мені моторошно між цими багатьма гарними людьми.

Ірма усміхнулася безжурно і пішла танцювати. На хвилину відійшла Ядвіга від матері і, повертаючись, зустріла пана Шварца. І дивно, вона думала, що він іде запрошувати її до танцю. Але він не звернув на неї уваги і пішов далі, безсумнівно, шукав когось, можливо, Ірму. Ядвіга присіла на своє місце. Вона вже майже пів ночі просиділа тут, і ось хтось змілувався над нею — один танцюрист з довгими й тонкими ногами запросив її до танцю. Він танцював з нею і, не закінчивши танцю, добре потоптав її маленькі ноги, подякував, залишив її посеред залу, далеко від її місця, і пішов. Вона міцно зціпила зуби, сльози знову напрошувалися, її погляд шукав матері, вона йшла до неї і нічого не бачила, крім матері з гарним, але страждаючим обличчям. В цей момент проходив біля неї наречений Ірми, пан Отто Айхен, він мимоволі зупинився, очевидно, вражений, і дивився на маленьку дівчину, коли вона наближалася до своєї матері. Її обличчя ніколи не було гарним. Але, можливо, тепер її великі очі, повні вогню, на обличчі лагідна покірність, на устах ніжна усмішка були незвичайно благородними, і вона, ця мала дрібна постать, непоказна і проста, у білій серпанковій сукенці, що не йшла, а линула, здавалася гарною. Пан Айхен уважно подивився і пішов далі. Чому мала б цікавити його ця дівчина? Вона схопила сильні руки матері і сказала ледве чуто:

— Мамо, чому це так? Я уявляла собі, що це буде гарно!

Устами матері пробігла гірка усмішка. Вона знала, в чому причина. Погляд Ядвіги полинув мимоволі до пана Шварца. Він стояв поважно, з навхрест складеними руками і спокійно дивився на танцюючих, здавалось, він дивився постійно на Ірму. А вона була сьогодні незвичайно красива, рідкісна красуня, риси обличчя були рівномірні, а сама з обличчям сліпучо-білим, темно-коричневим волоссям і парою вели-

ких чорних очей, які могли чарувати. Вона була вродлива кокетка і знала, що красива. Пан Шварц ні з ким не танцював, тільки з нею. Чи справді подобалася їй ця молода людина? Він мав біля двадцяти чотирьох років, і Ірма була в тому самому віці. Вона надавала йому першенство перед багатьма іншими, а особливо перед її нареченим, який бай-дуже ставився до цього. А може, це її розважало?

Пан Шварц подобався Ядвізі, вона не знала, чому. Можливо, своєрідна манера його поведінки? Він не був особливо елегантним. А може, подобалася їй серйозність цієї молодої людини? Вона довго дивилася на Шварца, потім побачила, як Ірма підійшла до нього і, показуючи на неї, щось йому сказала. Він віддалився і через кілька хвилин підійшов до неї ще з одним, приязно усміхненим, паном, познайомив його з нею і відійшов. Ядвіга знала, що це означає: Ірма попросила пана Шварца, щоб той знайшов для неї партнера. При цій думці вона глибоко-глибоко почервоніла. О, як це низько, чому якраз цей Шварц мусив знати, що вона не танцює, і чому якраз він мав шукати для неї танцюриста? Ядвіга просила свою матір після закінчення кадрили піти з нею додому, бо що ж оставалося їй робити? Хіба дивитися, як інші приємно проводять час?

Вона підійшла до Ірми попрощатися, і та провела її. Проходячи мимо дзеркала, гарна дівчина зупинилася біля нього, пригладжуючи волосся. У цей час глянула і Ядвіга в дзеркало, але тільки один-однісінький раз, вирвала руку і побігла. Їй тепер все було зрозуміло, все: вона була така негарна й чорна, а як різко відрізнялася від своєї високої гарної подруги. Вона, маленька Ядвіга, з правдивим циганським обличчям і зі страшними сірими очима, відчувала, як пройняло її груди холодне почуття і лягло на серце, як брила льоду. Вона гірко посміхнулася. Чому вона така негарна?

Через це ніхто й не дивився на неї, не запрошував до танцю, вона ж відстрашувала всіх, а якщо і приходив хто-небудь, то це було вимушено. Ох, як це боляче...

Ядвіга відшукала свою матір, і вони повернулися додому. Мовчки приїхали вони сюди, мовчки і від'їхали. Ядвіга майже побігла до своєї кімнати, шпурнула хутро, кинулася на ліжко й гірко заридала. От який був її перший бал, якого вона так довго і так по-дитячому чекала... Ось так вона розважалася, ось так вона танцювала. Довго-довго плакала бідна дівчина, так гірко, можливо, вона ще ніколи не плакала. Вона підвелася і підійшла до вікна. Яка чудова ясна зимова ніч! Зірки мирно дивилися на самотню негарну дівчину, а в її серці клекотало. Тільки Бог знав, як боролися і сперечалися між собою почуття. Перша мелодія вальсу пригадалася їй, вона закрила руками обличчя і знову заплакала. Чому? Чому це було їй заподіяно?

Тепер вона знала, що сама мусить іти, що ніхто її дружесливо не підтримає, не зробить її життя легшим, привітнішим. Чому ж вона плаче? Адже ж у неї мати і брат, і ніхто на цілому світі не любив її глибше і сильніше, ніж ці двоє. Але, ні! Якщо вона завжди має бути такою одинокою, як сьогодні на балу, то вона хоче шукати для себе якогось виходу, вибере професію і не буде просити ні від кого нічого, навіть і від брата. Ні! Тим часом прилітало й відлітало багато думок. У приниженій і глибоко пораненій дівочій душі постало рішення. Нікому не хотіла вона його довірити, але виконати його хотіла. У ній прокинулась свідомість власної гідності й гордості. Привітно засвітилися тьмяні очі, в яких ще кілька хвилин тому блистіли сльози, мов перлини, та, проте, вона гірко посміхнулася. Ох! Вона ж була тільки дівчина — слабосильна дівчина, доля якої залежала від сили інших. Але ні! У ній же було багато гордості, ще

кілька хвилин тому були в неї такі гарні думки, вона мала своє власне поняття про світ, але тепер все їй стало ясно, вона не сумнівалася, що людство сповнене егоїзму. Можливо, що цей вирок був надто суворий в цю хвилину, але так, як Ядвіга судила, може судити тільки ображене, глибоко поранене дівоче серце.

Проїшло не більше двох годин, і Ядвіга вже дрімала. Помолившись щиро й сердечно, вона заснула.

Тихенько відчинилися двері дівочої кімнати, і мати ввійшла в білому нічному одязі й підійшла, наче ангел миру, до ліжка дитини. Вона дивилася, склавши руки, наче до молитви, на бідну ніжну особу, яку сьогодні люди так глибоко поранили, жорстоко вбили її гарний дівочий сон і позбавили невинної розваги, тоді, коли в її малих грудях билося благородне серце. Але в кого написано на чолі, чим він дише?

Ох, це були похмурі думки, які кружляли за мармурово-білим захмареним чолом матері. Мати теж терпіла. І терпіла, може, більше, ніж її дитина. Вона дивилася в майбутність і бачила ніжну любиму істоту, яка сама ступала тяжкою тернистою дорогою життя. Вона бачить, як її маленька Ядвіга мужньо бореться з небезпеками і великими труднощами, з якими доводиться боротися всім самотнім жінкам. Але її бідне серце було зламане. Вона впала на коліна і звела погляд вгору.

Вона не молилася, але цей однісінький погляд, глибокий та одчайдушний, був наче молитва, якій ніколи не можна надати словесної форми, — тільки Бог сам розуміє і знає людські почуття. Але чи Він почув цю безмовну молитву і чи справді зглянеться? Хіба молитва матері буде скоріше почута, ніж чиясь інша?

Наступний ранок був хмарний і сумний. Здавалося, що він пристосовується до людей, які носилися із незадоволеними і неосвіженими думками; їх часто хочуть позбутися, але вони насильно нав'язуються і стають непереможними. Цього поганого настрою хотілось позбутися, бо після нього приходять химера, від якої терпить і оточення.

Наші нові знайомі снідали. Старий дядько сидів з похмурим обличчям і дивився заразливо грізними очима, і хто на них глянув, сам сердився. Він випив швидко каву і подивився на Ядвігу, що зробила ледве один ковток зі своєї чашечки. Вона була стомлена, але чому? Вона думала, як то вчора зранку було, а як сьогодні. Врешті, це було добре. Хто б журився тим, що сталося не так, як сподівалося? Ледве помітна гірка усмішка промайнула по її втомленому обличчі. В неї визрівали вже інші думки, повні серйозності й розуму.

— Як же ти провела час? — запитав старий з іронічною усмішкою. — Ти мало мене на смерть не замучила. Я змушений був ще й на цей вечір витратити гроші, на які можна би принаймні щось корисне придбати. А це все мотлоху не варте, це підскакування й біганина за іншими. В моїй молодості я ніколи цього не робив. Говори! — напірав старий зі злісною нетерпелістю.

Ядвіга глянула на нього. На його майже безвиразному обличчі спочивала байдужість.

— Я розважалася добре, — сказала вона. — А в справі грошей, дядьку, що ви про них говорили і які б ви використали на придбання чогось кориснішого і потрібнішого, ці гроші, дядьку, дали ви вперше і востаннє для моєї розваги. Цього вже ніколи не буде, — і вона раптом замовкла.

— Добре, що ти хоч після першого балу нарозумилася. Що ти матимеш з танців? Дякуй Богу, що ти маєш, що їсти та в що одягнутися, по суті натуральніше, і далше, що тобі ще треба, — він підняв чоло вгору і дивився допитливо на неї.

— Звичайно, що мені ще треба, — сказала вона тремтячим голосом.

— Ми живемо, щоб їсти, а їмо, щоб жити, — розлючений дядько різко підвівся з місця. — Я прошу тебе серйозно, щоб ти не філософствувала, — кричав він роздратовано. — Ти будеш мене вчити, ну, ну! В наші дні модно, щоб діти висловлювали своїм батькам догану. А щодо грошей, дай їх ти, коли вони тобі потрібні для розваги. Я нічого більше не дам, бо я нічого не маю.

Він опустився в крісло, розгортаючи рукою своє рідке сиве волосся. Гнівno дивилися його старі очі на Ядвігу. Вона відвернула байдужо своє обличчя. Це було не вперше, що він з нею та її матір'ю так розмовляє. Остання поводитася, як звичайно, так і тепер, мовчки. Хіба вона може заперечувати йому? Це б означало доливати олії в вогонь. Йому й так не залишалося нічого, як тільки читати довгі монологи, «про безмежне марнотратство та погані теперішні часи». При цьому всі натяки були спрямовані на матір і доньку, жодного разу не проходило без того, щоб він не обсипав їх такими недобрими словами.

Пані Клейн підвелася мовчки і пішла, те саме зробила і Ядвіга. Старий воркотун узяв свою люльку і теж пішов до своєї кімнати, щоб там, як він казав, продовжувати боротьбу із труднощами життя. Ці труднощі складалися зі сварки та крику, що він зводив з домашньою служницею, у вираховуванні процентів від позичених грошей і, врешті, з писання книжки «Про тайни здобування багатства».

Ядвіга тільки-но одержала від своєї подруги і двоюрідної сестри Ірми Вельтлінген квиток, в якому та запрошувала її навідатися до неї в післяобідній час. Вона пішла. Хотіла позбутися власних думок та забути прикрість. Терпіла тепер з різних причин. Вона ніколи не відчувала так сильно нужду і владу грошей, як тепер. Раптом схотіла вона бути багатою. Що за дивна думка? Вона ніколи не приходила їй у голову так настирливо, як сьогодні вранці, коли її дядько звів сварку з нею. Опанувало нею неясне почуття, вона думала про Ірму, що жила заможнo й ніколи не знала пригнічуючих злиднів, що позбавляють молоду вдачу людини, повну надії, бадьорості. «Та проте я не пошкодную праці й самопожертви, — думала бідна дівчина, — і мій план в майбутньому все ж таки здійсниться».

Радісно прийняла Ірма свою маленьку подругу, що була сьогодні поважна й своєрідна в словах і замислах. Пізніше надійшли жених Ірми Отто Айхен і його друг Генріх Шварц. Спочатку точилася розмова про вчорашній бал. Ядвіга сиділа мовчки із захмареним чолом і дивилася допитливо на Шварца.

— Ну, як ти розважалася, ти, маленька похмуросте? — запитала Ядвігу Ірма.

Обидва молоді мужчини оглянулися за нею.

— Погано, — сказала вона з нетерпінням.

Шварц посміхнувся, а в Ядвіги виступив глибокий рум'янець.

— Невже погано? Це ж був твій перший бал?

— Саме тому я уявляла собі все так гарно, а воно вийшло інакше і...

— І признайся щиро, — перебила її, усміхаючись, Ірма, — хто з елегантних танцюристів сподобався тобі найбільше?

Ядвіга звела брови ще міцніше.

ЗМІСТ

ДОЛЯ ЧИ ВОЛЯ	3
Примітки. <i>С. Кирилюк</i>	237
Пояснення слів. <i>С. Кирилюк</i>	251